

CHINGIZXON VA SULTON XORAZMSHOX MUNOSABATLARI TARIXIDAN

Bekmuradov Sandjar Tursunmamatovich

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: stb.uz.com@gmail.com

Muxtorova Gulhayo Alisher qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix kafedrası 2-kurs talabasi

ANNOTASIYA

Ma'lumki, Vatanimiz tarixi boy, o'tmishi shonli. Moziy hikoyanavislari – qadimiy qo'lyozmalar, san'at asarlari, osori-atiqalari ham shu haqda so'zlaydi. Bunday noyob ashyolarda tariximiz va madaniyatimizning bizga noma'lum qirralari, ochilmagan sahifalari bisyor. Shuning uchun ham ularni asrash, tadqiq etish bugunni o'tmishga yanada yaqinlashtiradi.

Mazkur maqola ham tariximizning ana shu ochilmagan yoki qayta-qayta tahlillarga muhtoj bo'lgan sahifalaridan hisoblangan Chingizxon bilan Qutbiddin Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi tarixga, diplomatik jarayonlarga va Chingizxonning Markaziy Osiyoga qilgan bosqinchilik yurishlarining asl maqsadlariga qaratilgan. Unda o'z davrining ikki buyuk hukmdorlari to'qnashuvining vujudga kelishi sabablari, omillari va natijalari sharq manbalari va zamonaviy tadqiqot natijalari asosidagi tahlillardan iborat.

Kalit so'z: Chingizxon, Qutbiddin Muhammad Xorazmshoh, Turkon Xotun, an-Nosir, Inoljuq (G'ayirxon), Movarounnahr, Mo'g'ullar sulolasi.

Markaziy Osiyo xalqlari uch ming yildan ortiqroq davrni o'z ichiga qamrab olgan hamda uzoq vaqt davomida boshqa elatlar va davlatlar bilan uzviy aloqada bo'lib kelgan xalqlardir. Shular jumlasidan, O'zbek davlatchiligi tarixi ham chuqur o'tmishga ega va bosqinchilik yurishlariga guvoh bo'lgan xalqlardan hisoblanadi. Xususan, XIII asrda yuz bergan Mo'g'ullar xoni Chingizxon tomonidan Anushtegin Xorazmshohlar davlatining istilo qilinishi O'zbek davlatchiligi tarixida hayot darajasini tubdan o'zgartirib yubordi. Bu bosqinchilik yurishlarining asorati XIX asrgacha xususan, Movarounnahr hududida tashkil topgan davlatlarning ijtimoiy va sulolaviy boshqaruv tizimiga o'z tasirini ko'rsatib keldi. Qolaversa, Mo'g'ullarning Markaziy Osiyoga bosqinchilik yurishlarini nima maqsadda amalga oshirganligi haqida G'arb va Sharq tadqiqotchilari tomonidan berilgan yondashuvlar turlicha. Aynan mazkur davr tarixi

mahalliy tadqiqotchilarimiz tomonidan yetarlicha o'rganilmayotganligi bilan ham farqlanadi. Shu boisdan, ushbu maqolada Chingizxon bilan Qutbiddin Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi diplomatik jarayonlarga va Chingizxonning Markaziy Osiyoga qilgan bosqinchilik yurishlarining asl maqsadlariga yana bir bor tadqiqotimizning dolzarb masalasi sifatida qaraldi.

XIII asr boshlarida Xorazmshohlar davlati o'z davrida Markaziy Osiyodagi Islom olamining eng qudratli davlatlaridan biri hisoblangan. Bu yuksalish aynan Qutbiddin Muhammad Xorazmshohning (1200-1220) hukmronlik davriga to'g'ri keldi¹. Bu orada Sharqda Mo'g'ul urug'lari orasidagi ichki kurashlarda Temuchin (1155-1227) g'olib chiqib, 1206-yilda Onon daryosi² bo'yida chaqirilgan qurultoyda Ulug' Xon (Xoqon) deb e'lon qilindi³. Unga qurultoy tomonidan "Chingiz" nomi berildi⁴, Mo'g'ullar davlatiga asos solindi.

Savol tug'iladiki, 1218-1219-yil Markaziy Osiyoga⁵ kirib kelgunga qadar davlat bo'lib shakllanganiga 13 yilgina bo'lgan, Mo'g'ullar xoqoni Chingizxonning qudratli Xorazmshohlar davlatiga istilochilik yurishlarini amalga oshirishga nima undadi? Bu vaqtda Mo'g'ullarga hudud jihatdan qo'shni bo'lib qolgan, chetdan qaraganda juda mustaxkam, ammo ich-ichidan yemirilib borayotgan hali ham halifalik tarkibida qaralgan Xorazmshohlarni batamom yo'q qilishmi? Davlat boshqaruvida Turkon xotun o'g'lining davlatni ichki va tashqi boshqaruviga nisbatan qarama qarshi siyosatmi? Yoki, ushbu saltanat hududini kesib o'tgan Buyuk Karvon yo'limi? Bu kabi savollar talaygina. Xitoy manbalarida xususan, 1221-yil Chingizxon bilan Xorazmga kelgan Elyuy Chu-Jay o'zining "G'arbga sayohat tavsifi"⁶ asarida Chingizxonning maqsadi faqatgina O'tror voqeasi uchun Sulton Xorazmshohdan va uning yurtidan o'ch olish bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar ham bor.

Tarixdan ma'lumki, ikki davlat o'rtasidagi harbiy urushlar diplomatik jarayonlarning natijasi o'laroq shakllanadi⁷. Chingizxon va Xorazmshoh o'rtasidagi siyosiy jarayonlarda ham diplomatiyaning ahamiyati va tasiri katta bo'ldi⁸. Shu bois,

¹ Жабборов И. Буюк Хоразмшохлар давлати: (Қадимий тарих саҳифалари). // Масъул муҳаррир: С.К.Камолов. – Тошкент: "Шарқ", 1999. – Б 108-109.

² Абу Абдуллох аш-Шоший. Мўғул босқини ёҳуд мусулмонларнинг қонли кечмиши. – Рабвах: Islamic Propagation office. – Б. 27.

³ Шарафуддин Али Яздий. "Зафарнома". Муқаддима. 1-китоб. // Форс тилидан таржима, сўз боши ва илмий изоҳларо муаллифи Омонулло Бўриев. Шахс исмлари, жой номлари, этник номлар ва атамалар кўрсаткичини тузувчи Азизжон Шарипов. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти давлат корхонаси, 2020. – Б. 128.

⁴ О'sha yerda.

⁵ Шоший. Мўғул босқини. – Б. 36.

⁶ Буниётов З.М. Ануштегин-Хоразимшохлар давлати (1097-1231). Рус тилидан Ашраф Аҳмад ва Маҳкам Маҳмуд таржимаси. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – Б. 172.

⁷ Ерқо'зиёев А.А. Халқаро муносабатлар ва дипломатиya тарихи. – Наманган, 2019. – В. 27.

⁸ Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Тошкент: "Шарқ", 2000. – Б. 138.

bu ikki hukmdor o'rtasida bo'lgan diplomatik jarayonlarda Chingizxonning qo'li baland keldi¹. Muhammad Xorazmshohning Chingizxonga nisbatan har jabhada imkoniyatlari keng edi. Ammo diplomatiyada saltanati va xalqini qo'ldan boy berishiga, o'z yurtini Mo'g'ullar qo'liga topshirib qochib ketishiga qaysi omillar majbur qildi? Bu jarayonlar haqida shu davrning eng asosiy manbalaridan xususan, Sharofiddin ali Yazdiy², Juvayniy³, Ibn al-Asir⁴, Abu Abdulloh ash-Shoshiy⁵, Nasaviy⁶ kabilarning asarlari guvohlik beradi va zamonaviy tadqiqotlardan V.V.Bartold⁷, Ahmet Temir⁸, John Andrew Boyle⁹ asarlari ushbu davr haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Chingizxonning Xitoyda kiritilgan yutuqlari va 1211-1215-yilda Pekinni egallashi bilan yakunlangan g'alabalari uning nomini Mo'g'ul qabilalarining birlashuvidan ham ulug'ladi¹⁰. Manbalarning guvohlik berishicha, Muhammad Xorazmshohda ham Chingizxon kabi Xitoyni zabt etish rejasi bo'lgani va harbiy tayorgarlik ko'rganligi bayon etiladi¹¹. Vaholangki, Gurxon ustidan qozonilgan g'alaba Qutbiddin Muhammadni Chingizxonning ittifoqchisi Kushluxon¹² (ba'zi manbalarda Kuchlukxon) bilan yuzlashtirdi¹³. Sababi, Gurxon siyosiy jihatdan uning ta'siriga tushib qolgan edi. Chingizxon va Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi hududiy, siyosiy va diplomatik jarayonlarda Kushluxon, xalifa An-Nosir, Turkon xotun va Mahmud Yalavochning ham ta'siri katta bo'ldi. Bu siyosiy vaziyatlarda Kushluxonning ham tasirini kuzatamiz.

¹ O'sha yerda.

² Шарафуддин Али Яздий. “Зафарнома”. Мукаддима. 1-китоб. – 352 б.

³ Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи)/ Алоуддин Атомалик Жувайний; масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. – Тошкент: “MUMTOZ SO'Z”, 2015. – 504 б.

⁴ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-Тарих. Полный свод. Пер. с арабского языка, примечания и комментарии П.К.Булгакова, дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалидина. – Ташкент: УЗБЕКИСТАН, 2006. – 560 с.

⁵ Абу Абдуллох аш-Шоший. Мўғул босқини ёҳуд мусулмонларнинг қонли кечмиши. – Рабвах: Islamic Propagation office. – 369 б.; Абу Абдуллох аш-Шоший. Мўғул татар қиссаси. 1-китоб. – Рабвах: Islamhouse 2112-1433. – 628 б.

⁶ Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти. – Тошкент: Ўзбекистон; Ёзувчи, 1999. – 432 б.

⁷ Бартольд В.В. Образование империи Чингиз-хана // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Т. X. 1896. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1897. – С. 105-119.; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. I. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 760 с.; Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения. Т. IX. – Москва: Наука, 1968. – 759 с.

⁸ Ahmed Temir. Moğolların gizli tarihi. – Ankara: Turk tarih Kurumu Basimevi, 1986. – 351 s.

⁹ Boyle A. John. The Seccessors of Genghis Khan. – New York, London, Columbia University Press, 1971. – 372 p.

¹⁰ Бартольд В.В. Работы по истории и Филологии. – С. 460.

¹¹ Хайруллаев М.М. О'zbek diplomatiyasi tarixidan. Tarixiy ocherklar va lavhalar. – Toshkent, 2003. – В. 28.

¹² Кушлукон – Чингизхон замондоши, найманлар хукмдори. Унинг номи манбаларда хар хил учрайди. Ибн ан-асир – Кашли, Рашидиддин – Лушлу, Мукаддас битикларда – кишлик, Раверти – Кожлак деб ёзишади.

¹³ Насавий. – Б. 33.

1210-yilning avgust sentyabr oylarida¹ Gurxonning Xorazmshoh bilan bo‘lgan jangdagi mag‘lubiyati uni Kushluxonning ta’siriga tushirib qo‘ydi. Xorazmshoh Kushluxonga chopar orqali xat jo‘natib shunday dedi: “Xonlar xoni mening ilkimdan, to‘rimdan xalos bo‘ldi. Men uni har qanday talonchi uchun o‘lja, har qanday bosqinchi uchun qurbonlik sifatida qo‘yib yubormadim deya Gurxon, uning qizi Tugaz xotunni, atrofidagi odamlari, mol-mulki, xazinasini qaytarishni qat’iy talab qildi. Bunga javoban Kushluxon Gurxonni uning huzuriga olib bora olmasligini bildirib uzr so‘radi. Fikrimizcha, Kushluxon Gurxonni Xorazmshohga berishi turkiylar ko‘z o‘ngida bir umrga uyatga qolishidan va yuzidagi bu dog‘ni hech qachon o‘chira olmasligidan havfsirardi”².

Fikrimizcha, Sultonning mag‘lub Gurxonni qo‘yib yuborishidan maqsadi Xitoy uchun rejalashtirayotgan yurishida o‘ziga ittifoqdosh qilish edi. Xorazmshoh tomonidan Kushluxon huzuriga bu ish yuzasidan yuborilgan so‘ngi elchi amir Muhammad ibn Qora Qosim an-Nasaviy edi. Asta sekin Qashg‘ar va Xo‘tanni bosib olib musulmon olamiga soya solayotgan Kushluxonning maqsadi Chingizxonning rejalariga zid edi³. Bu vaqtga kelib Chingizxon Kushluxonning Qashg‘ar va Bolaso‘g‘unni bosib olganligini eshitgach, Xorazmshohlar yurti uchun qilingan rejalarini barbod qilishidan qo‘rqib Kushluxonni ham yo‘ldan olib tashladi⁴. Chunki Chingizxon Xorazmshohlar davlatidagi ichki vaziyatlarni yaxshi bilgan holda, bosqinga bardosh bera olmasligini hufyona ayg‘oqchilari va bu saltanatdagi ikkinchi hukmdor, Turkon xotun vositachiligida juda yaxshi habardor edi. Shu o‘rinda, Turkon xotunning davlat boshqaruvidagi nufuzi haqida Nasafiyning bergan ma’lumotlari quyidagicha: “Turkon xotun o‘g‘liga shu darajada o‘z ta’sirini o‘tkazganki, natijada Muhammad Xorazmshoh davlat ichkarisidagina emas, balki tashqi siyosatda ham Xorazmning yagona hukmdori sifatidagi ro‘lini boy berdi”⁵.

Turkon xotunning saltanatdagi yakka hukmronlik uchun intilishi Chingizxon uchun ayni muddao edi. Ikkinchidan, Sultonning harbiy strategik harakatlarining natijasi o‘laroq, dastavval Xitoyga emas balki, Arab halifaligiga lashkar tortishi halifa an-Nosir bilan dushmanlik kayfiyati uning Chingizxon⁶ bilan ittifoqdoshga aylanishiga sabab bo‘ldi. An-Nosirning Chingizxon⁷ va Kushluxonga⁸ o‘z elchilarini yuborganligi haqida manbalar guvohlik beradi.

¹ Насавий. – Б. 31.

² Насавий. – Б. 34.

³ Буниёдов З.М. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. – Б. 162.

⁴ O‘sha asar. – B. 163.

⁵ Насавий. – Б. 91.

⁶ Хаўғуллаев М.М. О‘zbek diplomatiyasi tarixidan. – B. 27.

⁷ Гарольд Лэмб. Чингисхан. Властелин мира // Перевод Л.А.Игоревского. – Москва: Центрполиграф, 2007. – С. 91.; Хаўғуллаев М.М. О‘zbek diplomatiyasi tarixidan. – B. 30.

⁸ Бартольд В.В. Образование империи Чингиз-хана. – С. 110.

Vaziyat jiddiy tus olayotgan bir vaqtda g'arbda Muhammad Xorazmshoh va Chingizxon o'rtasidagi siyosiy jarayonlar quyidagicha edi. Sulton Sharqda Chingizxonning 1215-yil Xitoydagi g'alabalari xabarini olgach, Pekinga uning huzuriga o'z elchilarini yuborishga qaror qildi. Xorazmshoh davlat arboblardan biri Sayyid Ajall, Bahouddin Roziy boshchiligida Xitoyga elchi jo'natadi¹. Boshqa bir manbada esa, 1216-yilda Chingizxon Xitoyda bo'lganligi va Xorazmshohning elchilarini kutib olish uchun Mo'g'ulistonga qaytib kelganligi aytiladi². Bu elchilikning maqsadi, Mo'g'ullar davlatini atroflicha o'rganishdan iborat edi³. Zero, bu elchilarning yuborilishi Xorazmshohning diplomatiyadagi xatosi edi nazarimizda. Boisi, Chingizxon o'z huzuriga kelgan Xorazmshoh elchilarini iliq kutib oldi, elchilarga izzat ikrom ko'rsatib, ikki mamlakat o'rtasida do'stona munosabatlar hamda elchilar Xorazmga qaytayotganlarida Chingizxon Xorazmshohga atab ko'plab nodir hadyalar va tuhfarlar berib Chingizxon tijorat ishlarini yo'lga qo'yish niyatida ekanligini bildirib u elchilarga shunday hitob qildi: "Muhammad Xorazmshohga ayting! Men kun chiqar tomon podshosi bo'lsam, u kun botar tomon podshosidur. Bizning o'rtamizda ahdu vafo, mehru muhabbat va do'stlik mustahkam bo'lsin va o'zaro tijorat hamda karvonlar bordi-keldisi yo'lga qo'yilsin"⁴. Chingizxonning davlat sarxadlarini kengaytirish siyosatidan ko'zlagan maqsadi aniq edi. Xoqon Bahouddin ar-Roziy bilan birgalikda 500 tuyalik karvonlarini qo'shib o'z elchilarini yuboradi, Xorazmshoh bu elchilar va savdo karvonini Buxoroda kutib oldi⁵.

Shiddatli siyosiy jarayonlar va raqobatning natijasida bu ikki davlat sarhadlari ham kengayib bordi, xususan Mo'g'ullar hududlarini Oltoy tog' tizmalarining g'arbiy etaklari, Tyan-Shan, Balxash ko'li havzasi va Issiq-Ko'lgacha kengaytirib keldi. Sulton Xorazmshoh ham o'z chegarasini Qipchoq Cho'llarigacha yetkazdi⁶. Natijada Xorazm savdogarlari Oltoy dovoni orqali Mo'g'uliston va Xitoy bilan savdo-sotiq olib borish imkoniga ega bo'ldilar. Juvayniyning yozishicha, Chingizxon davri oxirida havfsizlik taminlanib yurtida xalqning daromadi foydasi va boyligi eng yuqori darajaga chiqqan, yo'llarda qaroqchilarning faoliyatiga chek qo'yilib, savdogarlar daromad hidi kelgan har qanday joyga tortinmasdan keta olgan⁷. Mo'g'ullarning doimiy yashash joyi aniq bo'lmaganligi uchun savdoda ularga tujjorlar⁸ ko'p ham uchrayvermagan.

¹ Xayrullaev M.M. O'zbek diplomatiyasi tarixidan. – B. 28.

² Бартольд В.В. Работы по истории и Филологии. – С. 461.

³ Буниётов З.М. Ануштегин-Хоразимшоҳлар давлати. – Б. 164.

⁴ Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia. By the Maulana, Minhaj-ud-din, Abu-Umar-i-'Usman / Transl. by H.G.Raverty. V. I-II. – London, 1881. – P. 102.

⁵ Буниётов З.М. Ануштегин-Хоразимшоҳлар давлати. – Б. 164.

⁶ Xayrullaev M.M. O'zbek diplomatiyasi tarixidan. – B. 29.

⁷ Жувайний. – Б. 131.

⁸ Savdogarlar, tujjorlar.

Ular bilan savdo-sotiq qilishning foydali taraflari ko'pligi hamma tarafga tarqalgan edi. Shu boisdan Muhammad Xorazmshoh yurtidan 1218-yil bahorida Chingizxonning qarorgohiga karvon bilan savdogarlardan Axmad Xo'jandiy¹, Amir Xusayn va uning o'g'li Axmad Balhiylar, Mo'g'ullar yurtiga savdo-sotiq uchun borganligi ma'lum qilinadi. Boshqa manbada bu savdogarlar o'zlari kelishib olib Chingizxon yurtiga savdo-sotiq qilish uchun borganligi aytiladi² nazarimizda bu savdogarlar Xorazmshoh buyrug'iga muvofiq Mo'g'ular yurtiga borgan bo'lishi kerak. Ular sharqiy Turkistonni aylanib o'tib, shimoliy yo'l bilan Mo'g'ulistonga kirib borgan³. Aksariyat man'balarda, Chingizxon Xorazmshohning elchilari va savdogarlarini iliq kutib olganligi bayon etiladi⁴. Chingizxon Sulton mamlakatiga tijorat qila oladigan 450 kishini to'pladi⁵. Ularga nodir gazlamalarni keltirishlarini amr qildi. Shundan keyin Chingizxon sultonga quyidagi maktubni yo'lladi: "Sizning mamlakingizdan bu yerga tujjorlar keldi. Ularni mamnun qilib, sog'-salomat yuborar ekanmiz, ular bilan birgalikda mamlakingizda savdo-sotiq, oldi-sotdi qilib go'zal va nodir gazlamalar bilan qaytib kelsinlar deb odamlarimizni yuborayapmiz. Mana shunday savdo munosabatlari oramizdagi tushunmovchilikka dushmanliklarni yo'qotib, uning o'rniga sevgi va do'stlik keltirishiga kin va husumatning davom etishiga yo'l bermasligiga sabab bo'lajak"⁶.

Ayni vaqtda Chingizxonga Xorazmshohlar davlatini fath etish uchun sabab kerak edi. O'troga qarab yo'lga otlangan bu karvonning talon taroj qilinishi Mo'g'ullar Xoqonining Xorazmshohlar davlatiga yurish qilishi uchun diplomatik o'yini edi. Manbalarga ko'ra, 1218-yil bu karvon bilan Mahmud al-Xorazmiy boshchiligidagi elchilar hay'ati Mo'g'ulistonni bir vaqtda tark etganligi haqidagi ma'lumotlar bor. Shu yil Xorazmshoh huzuriga Chingizxondan elchilar keldi, ular Mahmud al-Xorazmiy (Mahmud Yalavoch)⁷, Alixo'ja al-Buxoriy va Yusuf O'troriylardan iborat edi.

Chingizxon Movarounnahrlik savdogarlarni Xorazmshoh huzuriga elchi sifatida yuborishi ham bejizga emas edi. Ularning kelishidan maqsad o'rtada tinchlik, do'stlik, yaxshi qo'shnichilik munosabatlari haqidagi kelishuv bitimini imzolatishdan iborat edi⁸. Maktub shunday bitilgan ediki, unda dastavval Xorazmshohning kuch qudrati bayon etilib so'ngra Chingizxonning Xitoyni, qo'shni Turkiy mamlakatlarni bosib

¹ Tojikistondagi shahar.

² Жувайний. – Б. 132.

³ Бартольд В.В. Работы по истории и Филологии. – С. 462.

⁴ Насавий. – Б. 35.; Жувайний. – Б. 132.; Яздий. – Б. 128.; Бартольд В.В. Работы по истории и Филологии. – С. 464.; Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Б. 137.

⁵ Жувайний. – Б. 133.

⁶ O'sha yerda.

⁷ Mahmud Yalavoch, Mahmud Xorazmiy-Chingizxon xizmatida bo'lgan turkiylarning Yalavoch urug'iga mansub Xorazmlik savdogar. Chingizxon tomonidan Muhammad Xorazmshoh huzuriga elchi bo'lib kelganligi uchun Yalavoch ismi bilan mashhur, Mahmud Yalavoch Qoraxitoylar xizmatida ham bo'lgan.

⁸ Насавий. – Б. 74.

olganligi va uning vatanida behisob qo‘shinlar, Kumush konlar borligi, boylik shu darajada ko‘pligidan uni yana boshqa joylardan izlash ortiqcha ekanligi bildirilib, savdogarlarning ikkala tomonga borib kelishlari uchun yo‘l ochilishi kerakligi yozilgan edi¹. Shu boisdan, Chingizxon Sulton Muhammad Xorazmshohga “o‘g‘lim” deb murojat qildi². Diplomatika tilida bu “Qarolim”³ degan bilan barobar bo‘lib, aslida Sultonni janga undash edi. Elchilar zimmalariga yuklatilgan vazifani a‘lo darajada bajarib Muhammad Xorazmshoh bilan tinchlik shartnomasini imzoladi va ortga qaytib ketdi.

Afsuski, bu kelishuv uzoqqa cho‘zilmadi, Chingizxon mamlakatidan O‘trorga Umar Xo‘ja al-O‘troriy, al-Jamol al-Marog‘iy, Faxr ad-Din al-Jizzaxiy al-Buxoriy, Amin ad-Din al-Xaraviy⁴ kabi savdogarlar kelgunga qadar davom etdi. Chingizxon va uning odamlari tomonidan tanlangan tujjorlar O‘trorga borgan paytlarida u yerning boshqaruvchisi Inoljuq⁵ edi. Sulton Qutbiddin Muhammad Xorazmshoh tog‘asining o‘g‘li hisoblangan Inoljuq (yoki G‘ayirxon⁶) yigirma ming otliq lashkarlari bilan sulton noibi⁷ sifatida boshqarardi.

Manbalarda 450-500 kishidan iborat bu karvon haqida Ingliz olimi Herold Lemb shunday yozadi: “Muhammad Xorazmshohga zudlik bilan chopar jo‘natildi va Sultonga maktub yo‘llanib, unda mo‘g‘ul karvonida ko‘pgina josuslar mavjudligi aytilib, ular hibsga olingandan so‘ng o‘z ayblariga iqror bo‘lganliklari bildirildi. Shu bilan birga, maktubda bu voqea munosabati bilan qat‘iy chora ko‘rish maqsadida Sultondan amri-farmon kutmoqdamiz deyilgandi”⁸. Ammo farmoga javob kelishini kutmasdan 500 kishi tig‘dan o‘tkazildi. E‘tiborlisi shuku, ulardan faqat bir mo‘g‘ul

¹ O‘sha asar. – B. 75.

² Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Б. 138.

³ O‘sha asar. – B. 138.

⁴ Chingizxon Xorazmga yuqorida nomlari sanalgan to‘rtta savdogar boshchiligida katta savdo karvonini hozirlaydi. Bazi ma‘lumotlarga qaraganda, karvonda 450 odam bo‘lgan, ularning hammasini musulmonlar tashkil etgan. – qarang: Tabakat-i-Nasiri. – P. 1201.; Abul Farajning ma‘lumotlariga ko‘ra, karvonda 400 savdogar bo‘lgan. Shu bilan birga Xorazmshoh huzuriga yo‘llangan elchi unga Chingizxon nomidan “Biz endilikda zamindagi barcha mamlakatlar o‘rtasida osoyishtalik bo‘lishini talab qilamiz. Savdogarlar qo‘quv bilmasdan barcha o‘lkalarga bora olsinlar. Boylar va faqirlar yaratganga shukronalar aytib hamkorlikda yashasinlar” degan mazmunda noma topshirilgan. – qarang: The Chronography of Gregory Abū‘l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus, Being the First Part of his Political History of the World: in 2 vol. / Ed., trans. E. A. W. Budge. London: Oxford University Press, 1932 [Repr.: Amsterdam: APA - Philo Press, 1976]. Vol. I: English Translation. – P. 103.; Boshqa ma‘lumotlarda esa karvonda Chingizxon elchisi Uxun boshchiligida 100 odam bo‘lgan. Juzjoni karvonda oltin, kumush, ipak va boshqa maxsulotlar ortilgan 500 tuya bor edi, deb yozadi. Bu karvon haqida Ibn al-Asir, Ibn Xoldun va boshqalar ham turli ma‘lumotlar beradilar. – Boyle A. John. The Successors of Genghis Khan. – New York, London, Columbia University Press, 1971. – P. 95.

⁵ Inoljuq – chig‘atoy turkchasida *Inol* - “*Shaxzoda*” ma‘nosini bildiradi. Bu so‘z unvon bo‘la olishi bilan birga ism ham bo‘lishi mumkin.

⁶ G‘ayir – turkmancha bo‘lgan bu so‘z “*qudratli*” ma‘nosini bildiradi.

⁷ Noib – Mo‘g‘ul tilidagi *darug‘achi* (*dorug‘a*) va forscha *shihna* turkiylarning *bosqoq* atamasi bilan bog‘liq bo‘lib, u bilan bir hil ma‘noda qo‘llanilgan.

⁸ Гарольд Лэмб. Чингисхан. Властелин мира // Перевод Л.А.Игоревского. – Москва: Центрполиграф, 2007. – С. 87.

omon qolgan xolos. Bir soʻz bilan aytganda har qanday savdo karvonida josuslarning boʻlishi tabiiy hol, albatta. Zero, Sulton Xorazmshoh Chingizxonga yuborgan Savdo karvonlarining ichida ham josuslar bor edi. Xorazmshohlar yurtidagi bu savdo karvoni bilan boʻlgan voqeaga toʻxtalsak, Oʻtror hokimi bevosita Turkon xotuning tasirida boʻlib, bu ish unning siyosiy va diplomatiyadagi islohotlarining bir koʻrinishi edi. Aslida Sultonga yuborilgan maktub bir rasmiyatchilik boʻlgan deb oʻylaymiz¹.

Oʻtrordagi tarixiy mudhish voqea Chingizxonga Xorazmshohlar yurtini fath etishi uchun bir sabab boʻldi. Moʻgʻullar yurtidan kelgan karvon haqiqatdan ham tijoratchilar boʻlganmi yoki josuslar? Sharq va Gʻarb tadqiqotchilari oʻrtasida bu masalaga doir qarashlar farqliligicha qolmoqda. Bu voqea yuzasidan Chingizxon Sultonga elchi yuborib aybdorlarni unga berishni talab qildi. Arosatda qolgan Xorazmshoh aybdorlarni ham bera olmas edi, shu bois ichki va tashqi siyosatda oʻz xalqi hamda davlatini qoʻldan boy berdi. Oʻtror voqeasi Chingizxonga maqsadlarini amalga oshirishi uchun diplomatik oʻyini boʻldi, Chingizxon boshchiligidagi moʻgʻul boʻroni Markaziy, Janubiy va Gʻarbiy Osiyoga qarab esa boshladi.

Xulosa qilib aytganda, Chingizxon va Muhammad Xorazmshoh oʻrtasidagi siyosiy vaziyatni manbalardagi tahlili shuni koʻrsatadiki, ikki hukmdorning ham hududlarni kengaytirish borasidagi maqsadi bitta edi. Yani, Buyuk Ipak Yoʻliga hukmronlik qilish. Bunda Chingizxonning qoʻli baland kelib diplomatiyada Xorazmshohning nuqsonlaridan foydalandi. Aksariyat tadqiqotchilar tomonidan Anushtegin Xorazmshohlar davlatining inqirozga yuz tutishida Muhammad Xorazmshohni aybdor deb hisoblashadi. Aslida bu, davlat ichidagi ikkinchi davlat hukmdori Turkon xotuning islohotlari natijasi edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI: (REFERENCES)

1. Ahmed Temir. Moʻgollarni gizli tarihi. – Ankara: Turk tarih Kurumu Basimevi, 1986. – 351 s.
2. Bekmuradov S.T. “Al-Mulhakat Bi-S-Surah” and Translations with Notes of the Chapter about History of Mongols // International Journal of Central Asian Studies Volume 22. 2018. – P. 171-192.
3. Bekmuradov S.T. Chigʻatoy ulusi boshqaruvi legitimligida islomning ahamiyati // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 9, issue 5. – 2021. – P. 708-720.
4. Bekmuradov S.T. Chigʻatoy ulusida ilk boshqaruv shakli // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Special issue 5. – 2021. – P. 249-265.

¹ Xayrullaev M.M. Oʻzbek diplomatiyasi tarixidan. – B. 29.

5. Boyle A. John. The Seccessors of Genghis Khan. – New York, London, Columbia University Press, 1971. – 372 p.
6. Djurakulova D.M. Chingizxon va uning vorislari davri tarixi. – Samarqand, 2019. – B 15.
7. Erqo‘ziyev A.A. Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi. – Namangan, 2019. – 240 b.
8. Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. – Toshkent, 2012. – 289 b.
9. Shamsimuxammedov I. Diplomatik terminlar izohli lug‘ati / Izohli lug‘at, – Toshkent: “Donishmand ziyosi”, 2021. – 224 b.
10. Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia. By the Maulana, Minhaj-ud-din, Abu-’Umar-i-’Usman / Transl. by H.G.Raverty. V. I-II. – London, 1881. – 1296 p.
11. The Chronography of Gregory Abû’l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus, Being the First Part of his Political History of the World: in 2 vol. / Ed., trans. E. A. W. Budge. London: Oxford University Press, 1932 [Repr.: Amsterdam: APA - Philo Press, 1976]. Vol. I: English Translation. – lxx, 660 p.
12. Togan Z.V. Çengiz Han (1155-1227). – Türkiye: Kış Sömestresi, 1969-79. – 67 s.
13. Xayrullaev M.M. O‘zbek diplomatiyasi tarixidan. Tarixiy ocherklar va lavhalar. – Toshkent, 2003. – 178 b.
14. Абу Абдуллох аш-Шоший. Мўғул босқини ёхуд мусулмонларнинг қонли кечмиши. – Рабвах: Islamic Propagation office. – 369 б.
15. Абу Абдуллох аш-Шоший. Мўғул татар қиссаси. 1-китоб. – Рабвах: Islamhouse 2112-1433. – 628 б.
16. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи)/ Алоуддин Атомалик Жувайний; масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. – Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2015. – 504 б.
17. Бартольд В.В. Образование империи Чингиз-хана // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Т. X. 1896. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1897. – С. 105-119.
18. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения. Т. IX. – Москва: Наука, 1968. – 759 с.
19. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. I. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 760 с.
20. Буниётов З.М. Ануштегин-Хоразимшоҳлар давлати (1097-1231). Рус тилидан Ашраф Аҳмад ва Маҳкам Маҳмуд таржимаси. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – 256 б.

21. Гарольд Лэмб. Чингисхан. Властелин мира // Перевод Л.А.Игоревского. – Москва: Центрполиграф, 2007. – 168 с.
22. Жабборов И. Буюк Хоразмшоҳлар давлати: (Қадимий тарих саҳифалари). // Масъул муҳаррир: С.К.Камолов. – Тошкент: “Шарқ”, 1999. – 144 б.
23. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Тошкент: “Шарқ”, 2000. – 368 б.
24. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-Тарих. Полный свод. Пер. с арабского языка, примечания и комментарии П.К.Булгакова, дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: УЗБЕКИСТАН, 2006. – 560 с.
25. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи (Британия музейи (Англия) қўлёзмаси. инв. № ADD 26190: Тарих-и арбаъ улус). – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 352 б.
26. Ражабов Қ. Ўзбекистон тарихи ёш тадқиқотчилар нигоҳида. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 120 б.
27. Шарафуддин Али Яздий. “Зафарнома”. Муқаддима. 1-китоб. // Форс тилидан таржима, сўз боши ва илмий изоҳларо муаллифи Омонулло Бўриев. Шахс исмлари, жой номлари, этник номлар ва атамалар кўрсаткичини тузувчи Азизжон Шарипов. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти давлат корхонаси, 2020. – 352 б.
28. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти. – Тошкент: Ўзбекистон; Ёзувчи, 1999. – 432 б.